

Марина КАФТАН
Олександра КОЗОРОГ
Ірина КОСТЮК
Володимир СЕЛІВАНЕНКО
Ігор ЦЕУНОВ

УКРАЇНА І СВІТ: вступ до історії та громадянської освіти

Методичні матеріали для пілотування
у 5 класах експериментальних закладів
загальної середньої освіти

Уроки 17–18 (лютий)

Тема 9. Україна на карті в минулому і тепер

Урок 17. Старовинні й історичні карти

Про що можна дізнатися з історичних карт?

Обґрунтування й особливості заняття

Тема 9 «Україна на карті в минулому і тепер» є продовженням теми 8 про історичну топоніміку і розкривається протягом двох уроків: в уроці 17 учні мають опанувати знання про еволюцію розуміння людиною простору навколо себе та формувати вміння «читати» історичні карти як джерело знань про минуле; в уроці 18 учням пропонується матеріал про історію української державності на прикладі історичних карт.

Тема 9 відіграє ключову роль в усвідомленому формуванні *геопросторової компетентності* п'ятикласників. Попри те, що в початковій школі й протягом попереднього вивчення матеріалу посібника й опанування програми учні вже неодноразово зустрічалися з різними картами, саме уроки 17–18 сприяють розумінню історичної карти як повноцінного джерела історичної та географічної інформації. Учителю перед початком вивчення теми обов'язково слід проконсультуватися з колегами з початкової школи про те, який об'єм географічної інформації пропонувався школярам із 3–4 класів, а також із тими вчителями, які викладають у 5 класі географію чи природознавство в межах природничої освітньої галузі.

У методичних рекомендаціях до перших тем підручника автори зауважили, що варто під час кожного уроку з курсу «Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти» мати настінні карти України, Європи / світу для того, щоби привчати учнів до контурів України, європейського та інших континентів. Звернення до карти за будь-якої згадки певної місцевості, міста тощо є передумовою формування в учнів стійкого зв'язку між простором і подіями, явищами, процесами суспільного життя в минулому і тепер.

Особливістю уроку 17 про історичні карти є те, що традиційний матеріал про легенду історичної карти та види умовних позначень подаються аж у п. 3, а перші дві частини уроку розглядають еволюцію карти як спосіб опанувати навколишній простір людиною від давніх часів. Очевидно, що за один урок не можна розкрити історію картографії як науки, однак автори пропонують розрізняти *стародавні карти*, які є самостійним історичним джерелом про рівень уявлень, знань і ставлення до навколишнього світу суспільств, в яких ці карти були створені, та *сучасні історичні карти*, які є фіксацією певних подій, явищ, процесів у сучасній картографії. Звертаємо

увагу, що очікувані освітні результати уроку спрямовані на формування вмій і навичок, які поступово через накопичення знань про відображення минулого на картах формують геопросторову компетентність як завдання ДСБСО.

Необхідною умовою для успішного опанування матеріалу уроку є наявність настінної карти світу, оскільки багато об'єктів, які згадуються на уроці, варто відразу показувати на карті для вироблення звички локалізувати історичну інформацію в просторі карти. Матеріали уроку побудовані на інтеграції історії України та всесвітньої історії і мають стати основою для подальшого вивчення курсу в 6 класі.

Пропонований зміст	Що таке історична карта. Про що можна дізнатися з історичних карт. Як розуміти історичну карту. Континенти, Європа та Україна на карті
Очікувані освітні результати	<ul style="list-style-type: none"> — виокремлює основні елементи карти та пояснює їх значення; — зіставляє картографічну інформацію різних історичних періодів; — співвідносить дані карти з іншими джерелами інформації (розповідь учителя, текст книжки тощо); — розрізняє відносно сталі та змінні об'єкти карти; — визначає на карті положення географічних об'єктів, культурно-історичних пам'яток, місця історичних подій; — позначає розміщення об'єктів на карті, прокладає уявні маршрути, визначає відстані
Пропоновані види навчальної діяльності	Опис основних елементів історичної карти, пояснення їх значення. Створення елементів легенди уявної карти для позначення сталих і змінних об'єктів в історико-географічному просторі
Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми	Людина і світ уявлень та ідей. Людина і природа. Людина і суспільство

Хід уроку

Актуалізація знань

Крок 1 (3–5 хв)

Варіант 1.

Попросіть пригадати, з якими картами учні працювали на уроці 14. Запитайте про відмінність між картами Г. де Боплана та картою про територію України згідно з літописами 12–13 ст. Можна спрямувати учнів до

цих сторінок для нагадування того, що ці карти України не лише стосуються різних періодів, а й створені в різний час, отже, відрізняються тим, як автори карти уявляли і розуміли навколишній простір.

Проведіть бесіду з учнями на основі вступного тексту на с. 21.

Оголосіть тему та ключове питання уроку.

Варіант 2 (3–5 хв)

Запишіть на дошці / аркуші / виведіть на екран назви пунктів уроку:

- *Для чого і як створювали перші карти?*
- *Континенти, Європа і Україна на старовинних і сучасних картах.*
- *Що таке історична карта? Як читати історичну карту?*

Поцікавтеся в учнів, чи знають вони щось, що відповідає змісту пунктів плану уроку. Також запитайте, яка інформація для них є новою та що може їх зацікавити.

Для цього можна скористатися методом «світлофор», коли учні піднімають зелені картки, якщо мають певні знання з питань теми, жовті картки — якщо мають запитання до окремих пунктів змісту, і червоні — якщо зовсім не знають, про що може йтися. Ймовірно, що більшість карток буде жовтого кольору, частково — зеленого, і деякі — червоного. Подякуйте учням і висловіть побажання, щоб після вивчення матеріалів теми всі картки стали зеленими.

У класі, в якому учні добре читають, можна запропонувати протягом хвилини ознайомитися з назвою теми 9 та уроку 17 і ключовим питанням і прочитати вступний текст на с. 21. Ви також можете самостійно переказати вступний текст, оголосити тему та ключове питання уроку.

Вивчення нового матеріалу

Крок 2 (10 хв)

Проведіть фронтальну бесіду щодо карти, висіченої на плиті із Сан-Белека у Франції. Якщо є можливість виводити зображення на екран, то спочатку покажіть карту та попросіть виконати завдання 2.

- *Уяви місцевість, зображену на цій давній карті.*
- *Якби тобі довелося використовувати цю карту, на що саме ти орієнтувався / орієнтувалася б?*
- *Чим ця карта несхожа на ті, які ти звик / звикла бачити?*

Вислухайте відповіді учнів, стимулюючи різні припущення.

Скористайтеся додатковим матеріалом з інтернету про цю знахідку (<https://vokrugsveta.ua/science/plitu-bronzovogo-veka-iz-frantsuzskogo-zamka-priznali-drevnej-3d-kartoj-07-04-2021>; <https://knowhow.pp.ua/saint-belec-slab-oldest-known-map/>; <https://nplus1.ru/news/2021/04/09/saint-belec-map>)

і розкажіть про те, як дослідники встановили, що означає зображення на кам'яній плиті. Можна додатково вивести на екран фотографію https://vokrugsveta.ua/wp-content/uploads/2021/04/prise-de-vue-de-tail_Cliche-Y_Pailler.jpg для того, щоб учні уявили розмір плити та те, як з нею

працювали вчені. За наявності додаткового навчального часу можна показати зображення https://knowhow.pp.ua/wp-content/uploads/2021/04/41449406-9442343-image-a-2_1617799876723-0421.jpg і продемонструвати схожість природно-географічних орієнтирів і реконструкцію місцевості за картою на плиті. Окремо наголосіть на віці плити, записавши на дошці / аркуші чи в зошитах учнів.

Якщо немає можливості демонструвати зображення, опрацюйте з учнями матеріал на с. 22 до завдання 3, доповнюючи розповідь про знахідку в Бретані інформацією з вищевказаних джерел. Звертайте увагу, що на цій старовинній карті показані як природні об'єкти, як-от: ріка, пагорби, болота, так і ті, що виникли завдяки діяльності людей: дороги, поселення тощо. Наголосіть, що будь-яка карта — це уявне зображення важливих для певної спільноти реальних явищ, об'єктів, орієнтирів у певний час.

Крок 3 (15 хв)

Запропонуйте учням самостійно опрацювати матеріал про вавилонську карту. Не зупиняйтеся саме на цьому матеріалі, важливо, щоб учні змогли порівняти фотографію плити та схему, яка розшифровує зображення. Підкажіть (можна написати на дошці), що Елам, Ассирія, Урарту — це сусідні з Вавилоном країни, а Біт Якін і Габбан — ймовірно, назви племен, що жили поруч із Вавилоном.

Поставте учням запитання на с. 23.

- *Як ти думаєш, чому Вавилон розташований у центрі карти?*
- *Що ця карта розповідала сучасникам?*
- *Що вона розповідає нам сьогодні?*
- *Що необхідно вченим, щоб «розшифрувати» таку карту?*

Зверніть особливу увагу на останнє запитання, оскільки воно є ключовим для подальшої розмови про стародавні та сучасні карти.

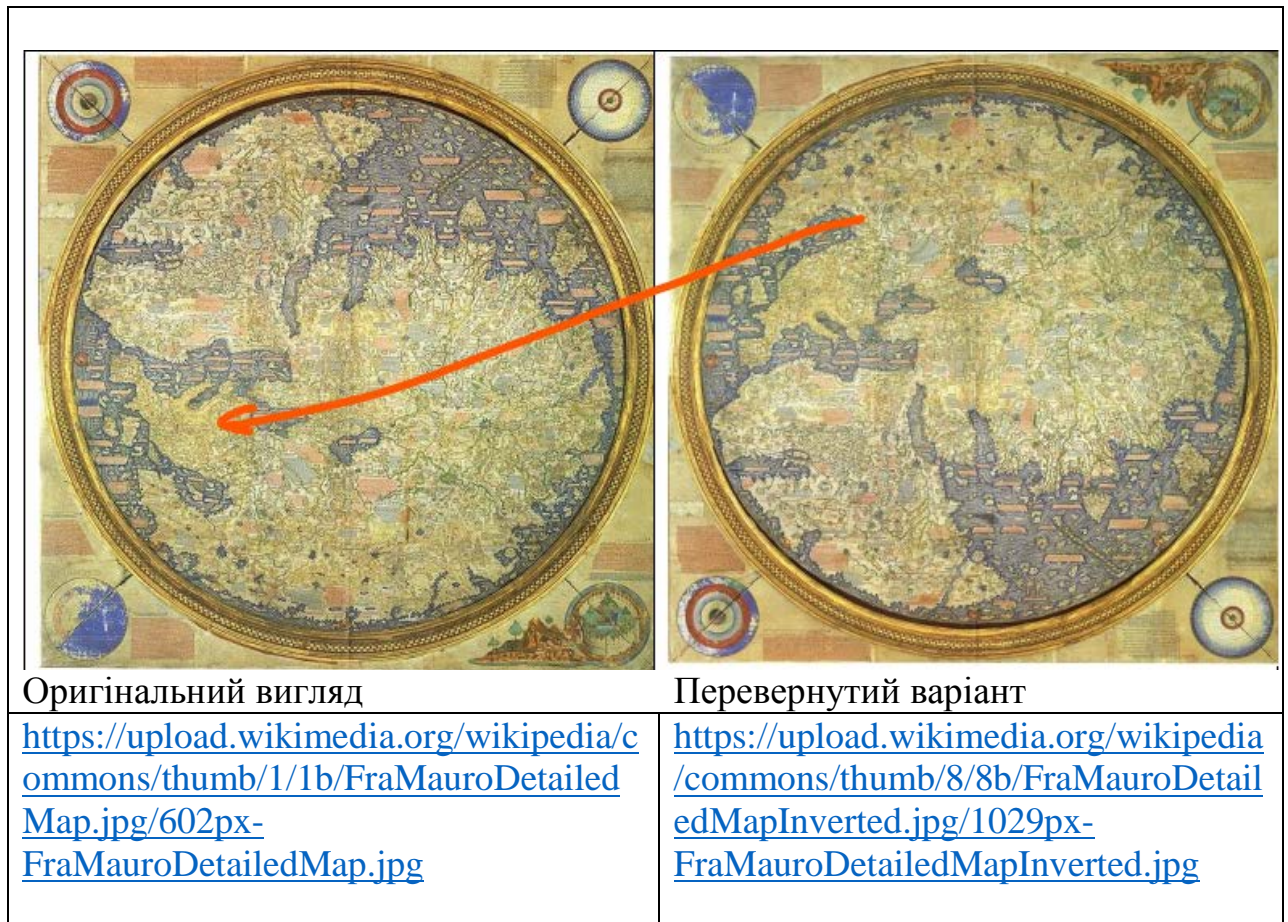
Виведіть на екран чи опрацюйте в робочому зошиті зображення «Реконструкція карти Гекатея Мілетського з трактату “Землепис”, 2600 років тому». Зверніть увагу на те, що і вавилонська карта, і карта Гекатея мають приблизно той самий вік, і що карта Гекатея зображує більшу частину світу, відомого тогочасним мешканцям Середземномор'я. Якщо в класі є карта Європи, попросіть уважно роздивитися її та вказати елементи, що збігаються. Передусім це «італійський чобіток» і загалом контури Середземномор'я. Не називайте географічні об'єкти, як-от Балканський чи Апеннінський півострови, просто зверніть увагу на схожість і несхожість сучасного і старовинного відображення на картах тих самих елементів.

Задля економії часу можна порівняти карти на с. 26 і дати завдання 5, а також ознайомлення з п. 2 давати як домашнє завдання.

За умови опрацювання завдань 1, 2 з п. 2 у класі допоможіть учням під час роботи з картою світу італійського ченця Фра Мауро. Повідомте, що карта є «перевернутою» (як і карта Боплана) — за звичкою тодішніх арабських картографів верх карти орієнтовано на південь, а не на північ, як у сучасних

картах, і що вона є дуже докладною, адже в оригіналі має діаметр понад два метри. На цій карті докладно змальовані, серед усього іншого, і землі сучасної України.

За потреби та наявності навчального часу і для полегшення розуміння учнями інформації з карти можна вивести її на екран в оригінальному та «звичному» вигляді, де можна знову ж розпізнати контури Європи, Малої Азії, Середземного та Чорного морів. Щоб краще зорієнтуватися в збігах карти, порівняйте її ще й зі світлиною цієї самої ділянки поверхні з космосу.

Найкмітливіші учні можуть сказати, що ні на карті, ні на світлині з космосу немає Північної та Південної Америки, Антарктиди. Також проінформуйте, що до кінця 15 — початку 16 століття ці землі були невідомі, отже, і не могли потрапити на карту, яку виготовляли європейці.

Варто зауважити, що метою цього уроку є не опанування саме географічного картографічного матеріалу, а демонстрування еволюції поглядів людей на світ довкола, який вони фіксували на картах.

Крок 4 (10–12 хв)

Робота з п. 3 «Що таке історична карта? Як читати історичну карту?».

Повідомте, що в першій частині уроку розглядалися старовинні карти, які є джерелом інформації про знання і уявлення людей в минулому, і що

друга частина уроку присвячена тому, щоб зрозуміти, що таке історична карта, створена сучасними дослідниками.

Запропонуйте учням і ученицям самостійно опрацювати зміст с. 27–30 і в парах сформулювати три-п'ять запитань до викладеної інформації (краще, щоб вони записали ці запитання в робочий зошит чи на окремі аркуші). Попросіть одну пару озвучити запитання, а іншу — відповідати на них. Під час цієї діяльності просіть учнів та учениць закреслювати в себе ті запитання, які вже прозвучали чи дуже схожі. Проведіть таке обговорення ще у двох-трьох пар. Попросіть озвучити ті запитання, які зовсім не звучали, та відповіді на них. Можливо, дехто з учнів запропонує запитання, які збігаються із підсумковим обговоренням. Заохочуйте відповідати на них.

У класі, де вчителі початкової школи застосовували методи розвитку критичного мислення, можна запропонувати опрацювати зміст с. 28–29 методом «ромашка запитань»¹.

Підсумкова частина уроку

Крок 5 (5 хв)

Варіант 1.

Проведіть коротке обговорення за підсумковими запитаннями на с. 30.

Попросіть учнів у зошиті завершити речення «Найбільш цікавим для мене сьогодні стало...» та озвучити його за бажанням.

Варіант 2.

Якщо Ви проводили вступну частину уроку за варіантом 2, то нагадайте цей момент. Знову скористайтеся методом «світлофор» для з'ясування учнівського прогресу в опануванні матеріалом. Запропонуйте використати кольорові картки для того, щоб учні оцінили свою здатність:

- пояснювати різницю між старовинними і сучасними історичними картами;
- розповідати про найдавніші карти та їх особливості;
- пояснювати значення позначок в легенді історичної карти і позначати місця історичних подій;
- оцінити достовірність старовинної карти в порівнянні із сучасною;
- співвідносити дані карти з іншими джерелами інформації.

Під час цього опитування не коментуйте запитання, давайте час на їх прослуховування та обмірковування. Звертайте увагу на кольори використаних карток як елемент формувального оцінювання в опануванні змісту та освітньої траєкторії учнів.

Домашнє завдання

1. Самостійна робота зі с. 30.
2. Запропонуйте укласти сенкан / синквейн до поняття «історична карта».

---

¹ Див. опис методу: Олена Пометун, Ігор Сущенко. Путівник з розвитку критичного мислення в учнів початкової школи. Київ, 2018. С. 37.

3. Намалювати схематичну карту з використанням умовних позначок для уявних чи реальних подій з використанням відомих географічних і природних об'єктів.
4. Повторити п. 2, 3 уроку 7 та урок 14 (для роботи на наступному уроці).

Урок 18. Територія України й українська держава на картах минулого

Як за допомогою карт можна простежити розвиток української державності?

Обґрунтування й особливості заняття

Цей урок продовжує тему 9 і містить велику кількість саме картографічної інформації. Однак головним акцентом має стати розуміння того, що в минулому на території сучасної України існували різні держави, які не лише називалися по-різному, мали різну владу, а й змінювали одна одну в часі. Попри те, що поняття держави розглядається на уроці 25, а лінія часу і первинне розуміння хронологічних послідовностей заплановано програмою для 6 класу, цей урок спрямований на те, щоб показати, як виглядала Україна на історичних картах різних історичних періодів. Внутрішньокурсів зв'язки між уроками 7, 14, 18, 25 мають поглиблювати знання учнів про Україну як історичний простір і допомагати поєднувати історичні та громадянськові поняття.

Оскільки завданням курсу «Україна і світ» не є наповнення п'ятикласників суто фактологічним матеріалом, а — поступове накопичення уявлень, необхідної лексики та розвиток наскрізних умінь на історичному та суспільствознавчому матеріалі, тож учителю необхідно уникати спокуси перевіряти знання дат чи історичних назв. Головним завданням уроку є формування усвідомлення учнями зв'язку історії та сучасного суспільства із часом і простором.

Однак частина матеріалу потребує від учнів більшої кількості попередніх і нових знань, тому за можливості цей матеріал варто вивчати протягом двох уроків.

Пропонований зміст	Як виглядала Україна на картах минулого. Територія України й історичний розвиток української державності. Сучасна карта України
Очікувані освітні результати	<ul style="list-style-type: none"> — розташовує події у часовій послідовності, укладає хронологічну таблицю; — установлює послідовність історичних подій за допомогою лінії часу; — зіставляє картографічну інформацію різних історичних періодів; — співвідносить дані карти з іншими джерелами інформації (розповідь учителя, текст книжки тощо)
Пропоновані види навчальної діяльності	Окреслення за картами території України / української держави в різні історичні періоди. Установлення історичної послідовності карт української

	держави в різні періоди Формування простих і складних запитань до змісту теми. Укладання переліку ключових слів, які відображають історичний розвиток української державності
Змістова лінія, що реалізується під час вивчення теми	Людина і світ уявлень та ідей. Людина і влада. Людина і суспільство

Хід уроку

Актуалізація знань

Крок 1 (3–5 хв)

Якщо учні вдома уклали сенкан / синквейн до поняття «історична карта», запропонуйте кільком з них озвучити результат своєї творчості.

Вивчення нового матеріалу(25–45 хв)

Крок 2 (5–10 хв)

Пропонуємо вивчення матеріалу уроку організувати методом заповнення таблиці «З-Х-Д» — «Знаємо — Хочемо дізнатися — Дізналися»². Використання цього методу охоплює як актуалізацію знань, так і опанування нового змісту та рефлексію уроку.

Оголосіть тему і ключове питання уроку. Ключове питання запишіть на дошці чи аркуші. Саме воно стане основою для заповнення таблиці. Запропонуйте таку таблицю укласти в робочому зошиті. Паралельно вона заповнюватиметься під час фронтальної роботи з матеріалами уроку на дошці / аркуші. Варто взяти до уваги темп записування учнів і працювати не надто швидко.

Як за допомогою карт можна простежити розвиток української державності?

Знаємо	Хочемо дізнатися	Дізналися

Заповніть разом із учнями перший стовпчик таблиці «Знаємо». Заохочуйте до лаконічних формулювань, наприклад, ключові слова / словосполучення. Тут можуть бути: *що таке історична карта, що таке легенда карти, Україна існує давно, Козацька держава, карти показують минуле...*

Також заповніть другу частину таблиці, з огляду на тему і ключове питання уроку. Проведіть це методом «мозкового штурму», не обмежуючи

² Див. опис методу: Олена Пометун, Ігор Сущенко «Путівник з розвитку критичного мислення в учнів початкової школи» – К.:2018, с 25.

пізнавальний інтерес дітей. Запропонуйте в зошитах записати ті запитання, які цікавлять учня / ученицю окремо.

Крок 3 (15 хв)

Запропонуйте ознайомитися зі змістом п. 1 (с. 31–35). Краще це зробити читанням із зупинками:

- 1) три абзаци на с. 31 і озвучувати ключові тези: *Карта-схема поселення, Межиріч Черкаської області, кістка мамонта, 17 тисяч років тому, вулиця.*
- 2) робота з рисунком та запитанням 1.
- 3) читання двох абзаців + ключові слова: *людина розумна, 40 тисяч років тому, кам'яна доба, кам'яні знаряддя праці, полювання і збиральництво, археолог Вікентій Хвойка;*
- 4) два наступні абзаци: *скотарство і землеробство, мідь, розвинуті племена, глиняний посуд, будинки з кімнатами, село Трипілля;*
- 5) абзац про трипільські племена: *поблизу річок, великі поселення, орнамент на посуді, трипільці, ткацтво, риболовля.*

Спільна робота з картою та завданням 2 і запитаннями 3, 4. Саме для цього етапу дуже влучно було би повернутися на хвилину-півтори до п. 3 уроку 7.

Підсумуйте отриману дітьми інформацію для третього стовпчика таблиці «З-Х-Д». Тут записи мають бути коротшими, аніж озвучені ключові тези пункту уроку. Наприклад: *стародавня карта-схема поселення, Межиріч Черкаської області, 17 тисяч років тому, кам'яні знаряддя праці, археолог Вікентій Хвойка, Трипільсько-Кукутенська / Трипільська культура: землеробство, глиняний посуд з орнаментом, ткацтво, великі будинки.*

Крок 4 (10–25 хв)

Текст на с. 33 і завдання 5–6 можуть виявитися непростими для учнів. За наявності додаткового навчального часу цю роботу можна винести як окремий урок з повторенням походження назви «Україна» на уроці 14. Однак у будь-якому варіанті головний акцент має бути на співвіднесенні даних тексту і карт і спробі вибудувати часову послідовність на їх основі історичних назв української держави. Діти можуть робити це в парі, аналізуючи текст і розставляючи олівцем номери у відповідних комірках поруч із картами.

Учителю варто звертати увагу учнів на те, що територія української держави в різні періоди відрізнялася, і що українські землі впродовж століть входили до складу різних держав.

Після завершення спільної роботи варто записати правильну послідовність карт: 5-3-6-4-2.

! Якщо цій роботі присвячений окремий урок, то можна повернутися до завдання 2 на с. 29 уроку 17. Попросіть охарактеризувати карту:

- Які назви зустрічаються на карті?
- Які дати вказані на карті?
- Які події зображені на карті?

Доповніть таблицю «З-Х-Д». На цьому етапі можна записати або назви української держави в різні періоди, якщо учні це засвоїли, або коротко: *різна територія в різні часи*.

Якщо в учителя є лише одна академічна година на цю тему, то варто роботу над пунктом 2 перенести на домашнє завдання. Ця частина матеріалу не є великою та складною.

Якщо є додатковий час, організуйте ознайомлення з іншим типом карт України на с. 36. Проведіть обговорення:

- *Чому, на твою думку, створюються такі карти?*
- *Що важливо знати та вміти, щоб «читати» подібні карти?*
- *Чим карти про сучасну Україну можуть бути корисними під час вивчення її історії?*

Підсумки уроку

Крок 5 (5–15 хв)

Завершення уроку також має бути організовано за таблицею «З-Х-Д». Після заповнення третьої колонки про те, що нового учні та учениці дізналися, проведіть обговорення, що збіглося, а що ні в другій та третій колонках. Для цього в заповненій загальній таблиці підкреслюйте збіги. Якщо якийсь запис у другій колонці не відобразився в третій — запропонуйте його для самостійного пошуку інформації.

Дуже важливо на цьому етапі посилити емоційне задоволення від процесу навчання. Заохочуйте радість дітей від того, що список «Дізналися» є спільним, великим і цікавим.

Поверніться до ключового питання уроку. Вислухайте дві-три відповіді на вибір.

Подякуйте за активну роботу на уроці.

Домашнє завдання

Запитання з переліку підсумкових:

- *Де знайшли найдавнішу карту-схему на території України?*
- *Хто такі трипільці?*
- *Територія якої держави була більшою — Гетьманщини чи Української Народної Республіки?*
- *Завдання:*
- *Розпитай дорослих, які місця України, пов'язані з історичними подіями, вони колись відвідали. Знайди їх на карті України.*
- *Обговори з близькими дорослими, яка карта зі с. 36 їх найбільше приваблює. Чому?*